Aristotelská koncepce vědomí v minulosti a dnes

ARISTOTELIAN CONCEPTION OF
CONSCIOUSNESS IN PAST AND
PRESENT

TOMÁŠ MARVAN

Výzkumné centrum pro teorii a dějiny vědy,
ZČU Plzeň

Filozofická fakulta Západočeské univerzity
v Plzni

Sedláčkova 19

306 14 Plzeň

marvan@flu.cas.cz

ABSTRAKT:

Aristotle did not have a systematic theory of consciousness, in today's sense of the word.

Still, his scattered remarks on conscious perception proved to be extremely influential, and led such thinkers as Franz Brentano and Uriah Kriegel to build a fully fledged theory of consciousness upon them. The paper traces the Aristotelian tradition in the study of consciousness and compares it with some of its main rivals.*

* Tato studie byla podpořena v rámci projektu OP VK Výzkumné centrum pro teorii a dějiny vědy, reg. č. CZ.1.07/2.3.00/20.0138 spolufinancovaného z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky.

— Aristotelés nepředložil teorii vědomí v dnešním slova smyslu. Nerozvinul žádnou systematickou koncepci toho, jaké druhy vědomí existují, jaký je mezi nimi vztah, jaké jsou strukturní složky vědomé zkušenosti, jak vědomí souvisí s jeho hmotným substrátem v mozku apod. Vlastně se ani nedá úplně říci, že by měl *pojem* vědomí. Na to upozorňuje ve svém zevrubném výkladu Aristotelova pojetí vědomí Victor Caston.¹ Caston věnuje značnou pozornost Aristotelovým úvahám o smyslovém vnímání ve spisu *O duši* (zejm. pasáž 425b12–425b20). Více než těmito rozbory však Aristotelés inspiroval pozdější filosofické myšlení o vědomí svou stručnou poznámkou ve spisu

Metafyzika (1074b35–1074b36). Jeho poznámka zní takto: „Zdá se však, že vědění, vnímání, mínění a přemýšlení míří vždy k něčemu jinému, k sobě samému jenom mimochodem (*en parrergó*).“² Právě nad touto jedinou větou vyrostlo něco, čemu bychom mohli říkat aristotelská tradice v teorii vědomí. Je zajímavé, že navzdory zcela minimalistické textové bázi, kterou tvoří jen právě citovaná věta, tato tradice tvoří snad nejsilnější a nejhouževnatější proud v dějinách filosofických teorií vědomí.

— MINULOST

Pokud se jedná o to, kdo v dějinách s touto koncepcí vědomí sympatizoval, nebo ji přímo rozvíjel, někteří interpreti nacházejí příklon k ní již u Descarta.³

1 Caston 2002. Caston jako kandidáta na dnešní pojem fenomenálního vědomí označuje pojem *synaisthésis*; pro nefenomenální vědomé stavy podle něj přichází do úvahy pojem *syneidésis*.

2 Citováno v překladu Antonína Kříže (Aristotelés 2008, s. 296).

3 Viz Radner 1988, s. 446; Frankfurt 1988, s. 162.

V explicitní formě ji, podle jiných interpretů, nalezneme u karteziána Antoina Arnaulda.¹ Existují i poměrně přesvědčivé doklady, že se k této koncepci hlásil i John Locke – velmi důležitý filosof, pokud jde o formování novověkého pojmu vědomí. I u něj, podobně jako u Descarta, narážíme na některá vyjádření, která se s tímto pojetím na první pohled neslučují; nicméně pečlivá rekonstrukce, kterou provádějí Uriah Kriegel a Angela Coventry,² ukazuje, že Locke by mohl dobře zapadat do aristotelické linie, v níž je akt vnímání nebo myšlení vědomý *inherentně* (případně, jak se někdy říká, *intrinsicky*), a ne např. díky nějakému dalšímu, přídavnému mentálnímu aktu, ať už myšlenkovému nebo vjemovému. Podle těchto interpretů Locke tvrdil, že vědomé stavy lidské mysli se stávají vědomými tím, že samy sebe percipují. Další interpreti do aristotelické tradice z novověkých filosofů řadí Ralphi Cudwortha, a dokonce i Kanta.³

V tomto stručném příspěvku nemohu představit názory všech těchto myslitelů na vědomí, jen stěží bych to mohl udělat lépe než specializovaní interpreti. Pokusím se namísto toho načrtnout, jak je Aristotelova koncepce vědomí rozvinuta u některých moderních autorů v 19. a 20. století – u autorů, kteří se, na rozdíl od předchozích myslitelů, k tématu vědomí vyjádřili skutečně obsírně.

Prvním z těchto autorů je Franz Brentano, jenž se Aristotelovým dílem, jak známo, intenzivně zabýval, a jenž

zajímavě rozvádí Aristotelovu citovanou poznámku o povaze vědomí. Každý mentální akt se dle Brentana vyznačuje intencionalitou, zaměřeností na něco mimo sebe sama (na což ostatně naráží už Aristotelés ve své poznámce). V knize *Psychologie z empirického hlediska* (1874) Brentano předložil teorii vědomí, jíž se později začalo říkat „sebereprezentační“ či „jednourovňová“; tato teorie je dodnes hojně diskutována a obhajována. Dle této teorie je vědomý mentální akt, dejme tomu poslech hudby, *primárně* zaměřen na hudbu jako na svůj intencionální předmět a *sekundárně* sám na sebe. Toto sekundární zaměření vědomého aktu na sebe sama můžeme velmi přirozeně vykládat jako prostou reformulaci Aristotelova „*en parergó*“. Brentano dále uvádí, že poslech hudby je vnitřně svázán s vědomím tohoto poslechu, takže tyto dvě věci tvoří jednotný psychický fenomén – jejich odlišení je ryze konceptuální, nikoli reálné. Platí ovšem i to, že ve většině případů se při vědomém vnímání zaměřujeme na primární předmět a sekundární předmět – samotný akt vnímání – registrujeme jen periferně. Jinou součástí Brentanovy teorie je kategorické tvrzení, že všechny naše přítomné mentální stavy jsou vědomé – teze, kterou proslul již Descartes. Tedy nejen intencionální zaměřenost, ale též vlastnost být vědomý je esenciálním rysem každého mentálního stavu a každé mentální události.

— SOUČASNOST

Brentanovu teorii vykládám velmi zjednodušeně, jelikož vymezený rozsah tohoto příspěvku neumožňuje pouštět se

1 K Arnauldovu pojetí viz podrobněji Nadler 2008, zejm. s. 576–577.

2 Kriegel, Coventry 2008.

3 Cudwortha takto vykládá Thiel 1991, s. 87, Kanta Brook 2006.

do detailů.¹ V tomto oddílu představím způsob, jímž aristotelско-brentanovské pojetí vědomí rozvíjí mladý americký filosof Uriah Kriegel.

V Kriegelově pojetí je zachován Aristotelův názor, že zaměřenost na sebe sama je konstitutivním rysem každého vědomého fenomenálního stavu.² Bez této zaměřenosti mentálního stavu na sebe sama bychom nemohli vědomě zakoušet červenost červeně, ostrost bolesti apod. Vnější předměty intencionální zaměřenosti vědomých stavů se neustále mění, sebereprezentace těchto stavů však zůstává konstantní. Kriegel tedy označuje svou teorii jako „sebereprezentacionalismus“.

Formálně lze sebereprezentacionalismus zachytit takto: pro každý fenomenálně vědomý stav C platí, že:

1. C je vědomý díky tomu, že je náležitým způsobem reprezentován,
2. C není vědomý díky tomu, že je reprezentován nějakým numericky odlišným stavem,
3. C je vědomý díky tomu, že je náležitým způsobem reprezentován sám sebou,

1 V češtině představuje Brentanovu teorii intencionality a vědomí Polák 2013, kapitola 2.3.

2 Kriegel se, obdobně jako Brentano, soustředí na fenomenální perceptuální stavy, přestože Aristotelés svou tezi vztahuje nerozlišeně na všechny vědomé stavy, včetně vědomých myšlenek. V dnešní filosofii myslí se o možnosti takového jednotného pojetí vědomých stavů živě debatuje, protože není zřejmé, zda vědomé myšlenky mají analogickou fenomenální složku jako vědomé perceptuální stavy. Viz sborník Bayne, Montague 2011.

to jest,

4. C je vědomý díky tomu, že náležitě reprezentuje sám sebe.³

Stejně jako u Brentana má i u Kriegela sebereprezentace mentálních stavů takovou podobu, že dominantní je při vědomém zakoušení zaměřenost na vnímaný předmět, např. modrou oblohu, zatímco reflexivní zaměření mentálního aktu na sebe sama je jen periferní.

Kriegel doplňuje výše představený hlavní argument pro sebereprezentacionalismus podpůrným argumentem, jenž si klade za cíl podpořit první premisu hlavního argumentu – „C je vědomý díky tomu, že je náležitým způsobem reprezentován“. Takové tvrzení totiž rozhodně nepůsobí dojem něčeho samozřejmého; vlastnost být vědomý by se mohla ustavovat i jiným způsobem než pomocí vztahu reprezentace. Kriegelův podpůrný argument uvádí na scénu vedle vědomého stavu C i vědomý subjekt S, jehož stavem C je. Zde je plné znění tohoto argumentu: pro každý vědomý stav C subjektu S platí, že:

1. C je vědomý díky tomu, že S si náležitým způsobem uvědomuje (*is aware of*) C,
2. to, že si S náležitým způsobem uvědomuje C, znamená, že S náležitým způsobem reprezentuje C,
- tudíž,
3. C je vědomý díky tomu, že jej S náležitým způsobem reprezentuje,
- tudíž,

3 Kriegel 2009, s. 15–16.

4. C je vědomý díky tomu, že je náležitým způsobem reprezentován.

To je však opět jen konstatování, nikoli prokázání konstitutivní role reprezentace pro vědomí. V pozitivním smyslu je tedy Kriegelovým úkolem předložit přesvědčivé argumenty pro reprezentační povahu vědomí, a zejména pro klíčovou funkci sebereprezentací mentálních stavů. V negativním smyslu je Kriegelovým úkolem dokázat, že alternativní filosofická vysvětlení vědomí trpí neřešitelnými problémy.¹ Silným konkurentem Kriegelovy *jednoúrovňové* teorie jsou ty filosofické teorie vědomí, které – nearistotelsky – postulují mentální akty *vyšších řádů*, díky nimž se mentální stavy „první úrovně“ stávají vědomými. Tyto teorie můžeme rozdělit do dvou hlavních skupin: teorie vědomí typu Higher Order Perception (zkráceně HOP) a teorie vědomí typu Higher Order Thought (HOT). Teorie typu HOP vykládá vznik vědomého mentálního stavu tak, že mentální stav vyšší úrovně jakoby pozoruje mentální stav první úrovně, a tím jej činí vědomým. Aristotelský motiv percepce mentálního stavu je tu tedy zachován, ale percipující akt se odděluje a přesouvá na vyšší úroveň.² Oproti tomu v teorii typu HOT již dochází k plné odluce od aristotelské tradice. Podle této teorie vědomí, již dnes nejvíce propaguje americký filosof David Rosenthal, činí mentální stav

vědomým odlišná *myšlenka vyššího řádu*, která je na něj zaměřená.³

Kriegelovu negativní misi – vyřazení konkurentů sebereprezentacionalismu ze hry – by mohlo usnadnit to, že oba typy teorie, HOP i HOT, se v posledních dekádách staly terčem značného množství kritických připomínek. Hlavním problémem teorie HOP je to, že neurověda v mozku nenašla žádný orgán, který by předpokládanou percepci mentálních stavů prvního řádu prováděl.⁴ Hlavním problémem vysvětlení typu HOT je tzv. problém prázdných myšlenek vyššího řádu: Rosenthal připouští možnost, že myšlenky vyššího řádu neodpovídá žádná myšlenka prvního řádu. Pak ale dochází k paradoxu, že se objevuje vědomý mentální stav čistě díky myšlence vyššího řádu a za absence stavu řádu prvního. Přítomnost mentálního stavu prvního řádu je nicméně v teoriích typu HOT chápána jako *nutná* podmínka vzniku vědomého mentálního stavu. V případě prázdných myšlenek vyššího řádu není tato nutná podmínka naplněna, a přesto dochází ke vzniku vědomého mentálního stavu. Podle kritiků je tedy teorie typu HOT inkonzistentní.⁵

3 Viz Rosenthal 1997.

4 Na další fatální problém teorie HOP před nedávnem upozornil William Lycan, její někdejší proponent. Stručně: vnitřní „skening“ mentálního stavu je nejrozumnější chápat prostě jako zaměření pozornosti na tento stav. Avšak zaměření pozornosti podle současných teorií pozornosti není intencionální akt – není to akt vyššího řádu, jímž pozorujeme stav řádu prvního. Je to prostě selekce některých rysů mentálního stavu, které probíhá na téže úrovni, na níž se nachází tento stav samotný. Viz Lycan, Sauret 2014.

5 Viz k tomu Block 2011.

1 Kriegel se do obou úkolů pouští v citované knize Kriegel 2009.

2 V materialistických verzích této teorie jedna část mozku „skenuje“ jinou část mozku: viz Armstrong 1968, s. 94.

Na druhou stranu je třeba říci, že má-li se jakékoli ze tří uvedených typů vysvětlení vědomí – HOP, HOT, Kriegelův sebereprezentacionalismus – trvale prosadit, musí předložit nejen čistě teoretické úvahy a vymezení pojmu vědomí, ale také alespoň v hrubých obrysech popsat empirické mechanismy, díky nimž se mentální stav stává vědomým. Jinými slovy, bylo by vhodné debatu zmíněných konkurenčních výkladů vědomí *naturalizovat* (a snad nebude příliš troufalé odvážit se tvrdit, že takové naturalizaci problému vědomí by přitakal i sám Aristotelés). Jinak se filosofové myslí stěží posunou ve svém bádání a překonají fázi jakési zákopové války, do níž se proponenti HOP, HOT a sebereprezentacionalismu dostali. Bylo by vhodné rozšířit záběr disciplín, které se k problému mohou vyjádřit, především dát slovo experimentální neurovědě, přičemž první kroky tímto směrem již byly podniknuty. Např. hlavní zastánce teorie typu HOT, David Rosenthal, nedávno s neurovědcem Hakwanem Lauem publikoval článek, v němž se snaží zajistit pro HOT empirickou, neurovědeckou podporu.¹ Podobný pokus o empirické zajištění HOT podnikl ve své nové knize další významný reprezentant této teorie, Rocco Gennaro.² Teorie typu HOT má tedy v tomto ohledu náskok před svými konkurentkami, a pokud se díky tomu prosadí, bude to znamenat definitivní opuštění aristotelského pojmání vědomí. Na to je však dostupná empirická evidence zatím

příliš slabá a budoucí výzkum v této oblasti může přinést mnoho překvapivých výsledků.

1 Lau, Rosenthal 2011.

2 Gennaro 2012, zejm. kapitola 9.

BIBLIOGRAFIE:

- Aristotelés (2008). *Metafyzika* (přel. A. Kříž). Praha: Rezek.
- Armstrong, D. (1968). *A Materialist Theory of the Mind*. London: Routledge & K. Paul.
- Bayne, T., Montague, M. (2011). *Cognitive Phenomenology*. Oxford: Oxford University Press.
- Block, N. (2011). „The higher order approach to consciousness is defunct“. *Analysis* 71, s. 419–430.
- Brentano, F. (1874). *Psychologie vom Empirischen Standpunkt*. Leipzig: F. Meiner.
- Brook, A. (2006). „Kant: A unified representational base for all consciousness“. In: U. Kriegel, K. Williford (eds.), *Self-representational approaches to consciousness*, Cambridge: MIT Press, s. 89–110.
- Caston, V. (2002). „Aristotle on consciousness“. *Mind* 111, s. 751–815.
- Frankfurt, H. (1988). *The Importance of What We Care about*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gennaro, R. (2012). *The Consciousness Paradox: Consciousness, Concepts, and Higher-Order Thoughts*. Cambridge: MIT Press.
- Kriegel, U., Coventry, A. (2008). „Locke on consciousness“. *History of Philosophy Quarterly* 25, s. 221–242.
- Kriegel, U. (2009). *Subjective Consciousness: A Self-Representational Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lau, H., Rosenthal, D. (2011). „Empirical support for higher-order theories of conscious awareness“. *Trends in Cognitive Sciences* 15, s. 365–373.
- Lycan, W., Sauret, W. (2014). „Attention and internal monitoring. A farewell to HOP“. *Analysis* 74, s. 363–370.
- Nadler, S. (2008). „Spinoza and consciousness“. *Mind* 117, s. 575–601.
- Polák, M. (2013). *Filosofie mysli*. Praha: Triton.
- Radner, D. M. (1988). „Thought and consciousness in Descartes“. *Journal of the History of Philosophy* 26, s. 439–452.
- Rosenthal, D. (1997). „A Theory of Consciousness“. In: N. Block, O. Flanagan, G. Güzeldere (eds.), *The Nature of Consciousness: Philosophical Debates*, Cambridge: MIT Press, s. 729–753.
- Thiel, U. (1991). „Cudworth and seventeenth-century theories of consciousness“. In:

S. Gaukroger (ed.), *The Uses of Antiquity. The Scientific Revolution and the Classical Tradition*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.